

Tjaž Mihelič

HČI SPOMINE, ZGODOVINA

Apologija

I.

»Tako smo sredi današnjega dne. Ali ni prav raziskovanje skupinskega spomina, temelja pri iskanju identitete, tisti predmet, ki danes najbolj spodbuja raziskovanja in razmišljanja zgodovinarjev v sodelovanju z drugimi strokovnjaki humanističnih in družbenih ved?» Tako je pisal Jacques Le Goff, sloviti francoski medievist, v svojem predgovoru k znamenitemu delu drugega slovitega francoskega medievista Marca Blocha *Apologija zgodovine*, zadnjega dela slednjega, nastalega v viharjih druge svetovne vojne. In enako bi lahko zapisal danes. Nič se ni spremenilo in hkrati se je spremenilo vse. Velik zasuk se je sicer zgodil pred štirimi desetletji, od sredine osemdesetih let 20. stoletja dalje, ko je vprašanje spomina stopilo skozi velika vrata na parket zgodovinske znanosti. In vendar se danes kljub temu zdi, kot da nas še zmeraj obseda komaj neulovljivo vprašanje razmerja med zgodovino in spominom, oziroma da ga zgodovinarji pravzaprav niso nikoli zares ozavestili, in če ga niso ozavestili, kako si zamišljajo svoj poklic, ali še več in huje, kako vedo, kaj je zgodovina.

Opredelitev razmerja med zgodovino in spominom je pomembna, saj na njej temelji odnos zgodovine do drugih znanosti, brez dvoma ne le humanističnih znanosti, kar jasno nakazuje uvodni, Le Goffov citat, pa tudi odnos zgodovine do sveta. Brez jasne opredelitve se utegne zgodovina izgubiti v vsesplošnem spominskem diskurzu, kjer bomo zanjo zaman iskali pravo mesto. Brez pravega mesta zgodovine v družbi se družbi vedno slabo piše. Zgodovina uči, v najbolj žlahtnem pomenu besede!

Zgodovina se tako zdi danes vse prevečkrat kot starka, preveč šibka, da bi dvignila svoj glas in v svet zakričala svoje spoznanje. In takšna je zaradi zgodovinarjev. Naša razmišljanja so torej apologija zgodovine, obenem pa tudi apologija spomina, saj je že tako, da mu vsak streže po življenju, ko ga trpa v lastne okvire. O napetem odnosu med zgodovino in spominom je pisal francoski zgodovinar Pierre Nora, ki sicer pravi, da je »[z]godovina vselej sumničava do spomina in njeno resnično poslanstvo je njegovo zatrtje in uničenje«. Kakopak si ga prizadeva uničiti, saj presega meje zgodovine in se dviga visoko, previsoko. Takšni ptici je treba oskubiti peruti, da jo bo vsaj nekaj časa sram letenja. A zgodovina pozablja, da ima spomin, drugače kot ona sama, ves čas tega in onega sveta, osmišlja čas *tu* in *tam že tu*. Perje bo slej ko prej zraslo nazaj in pogled v oddaljenem letu bo vsakič bolj širok in samozavesten, celo nasilen.

II.

Ravno vprašanje časa pa je tisto, ki je pri vsem tem najbolj zagonetno, in sicer trojno: za razumevanje spomina, prvič, in njegovega odnosa do zgodovine, drugič, in tretjič, tudi za zgodovino samo. O pomenu razumevanja časa za zgodovinsko znanost je srbski sociolog Todor Kuljić pisal, da je konec 20. stoletja na področju razumevanja vprašanja časa prinesel velik napredek. Pojavilo se je več skupinskih časov in v tem oziru več zgodovin, kar nam jasno nakazuje, da je ravno čas eden ključnih vidikov v polju zgodovine. Že dlje časa vemo za več časovnih perspektiv, čemur se je zlasti posvečal Reinhart Koselleck, korifeja nemške zgodovinopisne znanosti, z uvajanjem pojmov *pretekla prihodnost*, *sedanja preteklost* in *prihodnja preteklost*. V tem večplastnem pojmovanju lahko vidimo razlikovanje zgodovine od spomina kot »družbenointegrativne podobe preteklosti«.

A pomudimo se najprej na začetku, ko se je rojevala evropska kultura, v antiki, pa naj zato ne bomo prepoznani kot »malikovalci izvirov«. Na kakšnem mestu je v antiki »počival« čas, ali bolje, Čas – Kronos?

Kronos nam je dobro znan kot najmlajši izmed dvanajstih titanov, ki so bili sinovi boginje Gaje, Zemlje, in boga Urana, Neba, najprej je bilo rojenih šest titanov in nato še šest njihovih sester, titanid. Kronos je bil sicer najmlajši, a je veljal za njihovega vodjo. S svojo sestro Reo je imel več otrok, med njimi tudi nekaj teh, ki so bili kasneje uvrščeni med dvanajst bogov Olimpa. Kmalu je izvedel za prerokbo, ki je napovedovala, da ga bo eden izmed njegovih potomcev strmoglavil z oblasti, tako da je vse svoje otroke požrl, razen Zevs, ki mu je bilo prizaneseno zaradi njegove skrbne matere. Zevs ga je kasneje porazil ter rešil svoje brate in sestre iz očetovega trebuha, vse titane pa je izgnal v Tartar. Nekateri viri sicer navajajo, da naj bi bili kasneje osvobojeni, a za nas to ni več pomembno. Opozoriti pa moramo, da pogosto prihaja do zamenjave med Kronosom (titanom) in Kronosom (bogom časa), čemur sem bil pred pisanjem pričujočega eseja podvržen tudi sam. Posebej v slovenščini je to zelo problematično, saj se oba zapisujeta enako, čeprav je njun grški koren besede različen: Kronos (titan) je zapisan kot Κρόνος, Kronos (bog časa) pa kot Χρόνος. Gre namreč za različni božanstvi. A ni presenetljivo, da sta se pomešali, saj je do tovrstnih zamenjav vlog, glede na to, kako podobne vloge so bogovi upodabljali, kakšne povezave so med njimi vzpostavljali ljudje itd., pogosto prihajalo, tu pa imamo opraviti še s podobnima imenoma. Do zamenjave med njima je moralo priti zgodaj, saj npr. Cicero v svojem delu *De Natura Deorum* pravi, da so s Saturnom, ki je nekakšna starorimska ustreznica Kronosu, oziroma kar z »obema« označevali bitje, ki »vzdržuje potek in kroženje letnih časov ter časovnih obdobij, tako označeno božanstvo poznamo že v grščini, kajti grško ime za Saturna je ‚Κρόνος‘, kar pomeni enako kot ‚Χρόνος‘, prostor časa«. In še nadaljnje pojasni, kako je prišlo do imena Saturn, to naj bi odražalo, da je »saturaretur annis«, torej »nasičen z leti«. Nadaljnje povzame bajko, ki podkrepi prejšnjo trditev, in sicer naj bi imel Saturn navado požirati svoje sinove, kar pomeni, da se čas ali v tem primeru Čas »nenasitno nažira z leti, ki so že pretekla«. O prehajanju pomenov lahko beremo tudi v sodobnih interpretacijah. Eno izmed njih ponuja Samuel L. Macey v obsežnem zborniku – urednik katerega je – *Enciklopedija časa (Encyclopedia of Time)*, kjer več avtorjev obravnava vidik časa skozi prizmo različnih znanosti. Omenjeni v geslu »Saturn-Kronos« govori o tem, da je bila identifikacija Saturna oz. Kronosa s pojmom časa najverjetneje posledica napačnega identificiranja Kronosa (titana) s Kronosom (bogom časa). Nadalje govori o Saturnu oz. Kronosu kot dualističnem bogu, ki je bil na eni strani nasilen bog, na drugi pa »bog, ki je vladal v zlati dobi mirne civilizacije«. Temna plast je bila skoraj

gotovo povezana s podobo Kronosa kot maščevalca do svojih otrok. Zanimivo je tudi, kako so bila prehajanja razumljena pri filozofih in dramatikih. Že Plutarh piše, da je bil Saturn oz. Kronos prepoznan kot Kronos (bog časa), poosebitev časa. Predsokratika Anaksimander in Solon naj sicer ne bi delala tovrstnih izenačevanj med bogovoma, a sta pisala, da čas razkrije zlobno in nepravilno. Tovrstni koncept časa je prevzel tudi dramatik Sofokles v *Elektri*, h kateri se bomo vrnil ob koncu naših razmišljanj, in *Kralju Ojdipu*. Pri njegovem sodobniku Pindarju lahko sklepamo, da je povezoval Kronosa (boga časa) s Kronosom (titanom), saj je Čas imenoval kot očeta vsega, kar bi lahko prenesel iz vloge Kronosa (titana), saj je le-ta bil oče nekaterih bogov Olimpa, med njimi tudi Zeusa, ki je imel vlogo vodje bogov, tako kot je imel pred njim Kronos (titan) vlogo vodje titanov. Nadaljnje je tudi on Resnico, kot Sofokles, razumel tako kot hči Zeusa kot hči Časa. Naj nam bo ta hitra skica zapletenega odnosa med tema dvema božanstvoma dovolj za namene naših razmišljanj na tem mestu, sicer pa kar kliče po natančnejši, bolj obširni in še bolj pozorni razčlembi.

Koncept časa v grškem svetu pa ni temeljil samo na Kronosu (bogu časa) ali da bi on poosebljal edini način dojemanja časa. Grška družba je namreč poznala tri glavne principe časa: *kronos*, *ajon* in *kajros*, in tudi slednja sta bila utelešeni božanstvi. Ajon predstavlja čas v absolutnem smislu in je tako popolnoma nasproten kronosu, ki je vedno predstavljen skozi navezavo na nekaj, navadno na človeško življenje. Ajon moramo tako videti kot predstavo večnega časa, saj bi bil dobeseden prevod besede »večen« v starogrškem jeziku »Αἰών«, torej ne mineva. Tako nam pojmi, ki se vežejo na *kronos*, tj. preteklost, sedanjost, prihodnost, niso v pomoč ali vsaj niso zadostni. Kronos je linearen čas, preteklost je v njem zaključena in se ne vrača, prihodnost pa je nikoli doživeta, vedno prihajajoča. Pogosto je Ajon kot božanstvo upodabljano z zodiakom, kar še bolj poudarja njegovo ciklično naravo. Torej imamo na eni strani cikličnost z ajonom in linearnost s *kronosom*. Kajros pa bi lahko prevedli kot prav ali, bolje, ugoden trenutek. Če nam *kronos* predstavlja kvantitativen vidik časa, kajros zastopa kvalitativnega, in sicer da določeno dejanje v seriji dogodkov ne bi bilo možno kadarkoli, temveč zgolj *takrat*. Kajros najbolje razumemo, če vemo, da se dogaja »zapovrstjo«, torej da zajema določeno mesto v seriji dogodkov, kot smo napisali, in da je pomen kajrosa v celoti odvisen od njegovega mesta v zaporedjih in presečiščih dogodkov. Skozi našo analizo bomo ugotovili, da razmišljanje zgolj skozi prizmo preteklosti, sedanjosti in prihodnosti ni dovolj za razumevanje zgodovine. Branje drobnega dela O

pojmu zgodovine Walterja Benjamina, nemškega filozofa in zgodovinarja, kjer je pojem kajrosa nadgrajen, nam bo pri tem v veliko pomoč.

Glede na pomembnost razumevanja različnih konceptov časa lahko bolje razumemo, zakaj je prišlo do zamenjave med Kronosom (titanom) in Kronosom (bogom časa), slednji jim je predstavljal »očeta vsega«, kakor se je na podoben način izrazilo več antičnih mislecev. On je stvaritelj bogov, h katerim so se obračali z molitvami. Hkrati pa je pomembno brati Orfike, ki Kronosu (bogu časa) dajejo brezpogojno prvenstvo. Pri njih je zapisano, da je on prvi med vsemi in da so bili iz njega porojeni Aeter, Kaos in Erebos. Da brez njega ne bi bilo ničesar. To nam ponuja dobro izhodišče za nadaljnjo razpravo, saj kako naj bi karkoli obstajalo zunaj časa, zunaj kategorije trajanja. Se pravi, čas je bil pred vsemi in samo v njem lahko živijo stvari, drugače bi, si mislim, nihale med skoraj-začetkom in skoraj-koncem, obstajale bi in hkrati ne bi našle nič oprijemljivega, da bi lahko zares trdile, da obstajajo. Aristotel v *Poetiki* v poglavju o zunanjem obsegu dejanja v tragediji zapiše, da je celota »vse, kar ima svoj začetek, sredino in konec« in da tragedija posnema »celotno in zaokroženo dejanje s primernim zunanjim obsegom«, hkrati pa izpostavi, da je lahko nekaj celota tudi brez primerne zunanjskega obsega. Začetku, po njegovem, nekaj sledi, sredina je za nečem pred njo, in iz nje naprej nekaj sledi, konec pa nastane iz nečesa in mu nič več ne more slediti. Brez tega pa ni celote, ni celovitosti stvari, saj tudi ni zakonitosti, ki bi vzpostavljale odnose med enim in drugim. Pred nami bi se risale številne, za vse naokrog uničujoče sile, ki bi same podirale svoje stvaritve, še huje, uničujoče sile, ki bi uničevale sebe, sile brez smisla, čas pa ponuja, kakršen koli naj že bo, vsaj možnost ali začetno točko, da se osmislijo.

Nadaljnje pa se je treba v času organizirati, se ga zavedati, misli, ideje same zase ne morejo obstajati, za to pa je potreben spomin oziroma Spomin ali, bolje, Spomina, če si dovolimo svojevrsten prevod grške boginje. Mnemozine je bila boginja spomina, titanida, hči Urana in Gaje in mati vseh muz, te so bile porojene iz njene zveze z Zevsom. Naš prevod, če naj ga tako imenujemo, je v nasprotju z veljavnim (do zdaj je bila namreč prevajana kot Spomin ali pa slovenjena kot Mnemozine, česar ne uzurpiramo), ki se zdi za našo razpravo preozek. Tu je uporabljen, da kar najbolj poudari odnos, ki se nam bo kmalu izrisal, hkrati pa nosi v svojem izrazu pridih lastnega širokega zaobjema tako kompleksnega pojma. V slovenski historiografiji se je ob začetku tretjega tisočletja pojavil problem prevajanja termina spomin, ki se je zdel preveč

splošen. Na to sta opozarjala Drago Rotar in Taja Kramberger v prevodu dela *Kolektivni spomin* Mauricea Halbwachsa, ki je izšel pri založbi Studia humanitatis (prvi kot prevajalec in slednja kot avtorica spremne besede). Razločujeta namreč med spominom in memorijo, zlasti Kramberger je o tem obširno razpravljala v svoji doktorski disertaciji ter v drugih znanstvenih prispevkih, kar se mi zdi čisto smiselno in vredno še tehtnejšega premisleka kot pa mu je bilo in je namenjenega prostora. Na tem mestu pa bomo zaenkrat še vedno uporabljali pojem spomina kot vseobsegajočega, ker bomo le tako lahko svojo poanto najjasneje predstavili. In če se vrnemo k tej skorajda terminološki opombi: naš »prevod« (s Spomina namesto Spomin) prvenstveno zaobjame, da gre za žensko, boginjo, torej Spomino, v njenem imenu pa se skriva tudi pomenska pluralnost. Koren besede govori o spominu, beseda celostno pa je, če se izrazimo z jezikoslovno terminologijo, feminativ in tako lahko govori tudi o memoriji. Zdaj pa se moramo ozreti k njenim otrokom – muzam.

Teh je bilo devet: Erato, muza ljubezenske poezije, Evterpa, muza glasbe, lirske poezije, Kaliopa, muza epike, Melpomena, muza tragedije, Polihimnija, muza himen, Talija, muza komedije, Terpsihora, muza plesa, Uranija, muza zvezdoslovja in nazadnje ta, ki nas bo najbolj zanimala, Klio, muza zgodovine. Že hiter pregled muz nam tudi brez poznavanja njihovega »sorodstva« razkrije, da je pri vsem, čez kar bedijo in je v njihovi skrbi in zavetju, močno prisotna komponenta časa in posledično težnja po njegovem uravnavanju. Je že res, da je spomin preveč kompleksen pojem, preveč kompleksen za človeka. Kako bi bilo, če bi ga samega spustili med človeški rod. Zdi se, da bi nas obnorel. Zato Spomina potrebuje svoje hčere, muze, da bi jo pojasnile v vseh mogočih ozirih, potrebuje svoje obvladovalke, potrebuje jih zavoljo sebe in človeka. V tem smislu se nam že razjasnjuje začetna misel o odnosu med spominom in zgodovino. Gre za odnos hčere in matere. A tako kot odnosi niso enostavni v nobeni družini, tudi tu ne bo nič lažje, navsezadnje imamo opravka s stvarmi Olimpa, vedno znova zapletenega v spore, spletke in intrige.

III.

Ker je bil čas ali Čas pred vsemi, na začetku vsega, je za razumevanje spomina in s tem posledično zgodovine nujno, da se najprej ozremo nanj, »in sicer [na] družbeni pomen časa. [...] Kaj je pravzaprav čas? Vse nas navaja k odločitvi, da čas vidimo kot eno izmed orodij, s katerimi družbe obvladujejo in urejajo

svojo stvarnost, in sicer tako svojo sedanjo stvarnost, kakor tudi svojo stvarno preteklo in stvarno prihodnjo.« Tako čas v svoji knjigi z naslovom *Angelus novus* in podnaslovom *O sedanji preteklosti. – Prihodnosti.* opredeli slovenski zgodovinar Sašo Jerše. Kako naj torej v tem oziru vidimo tri klasične gradnike časa, tj. preteklost, sedanost in prihodnost, ter v njihovem kontekstu spomin? Ali lahko ob tem spomin še vedno mislimo skozi linearni horizont?

Prvič, vse se nam mora kazati kot ena sama sedanost. Ali lahko rečemo, da je preteklost zaključena, in ali naj se nam zdi prihodnost nikoli dosežena, nikoli zares doživeta? Tega prav gotovo ne moremo reči. Vse je v en dolgi lok razpotegnjena sedanost. »Sedanost, preteklost in prihodnost v družbenem smislu in redu tako niso različni časi [...], niso 'različne časovne jase smisla', kot piše nemški sociolog Armin Nassehi, 'pač pa predstavljajo dva časovna modula: sedanjo preteklost in sedanjo prihodnost',« povzema Jerše Nassehijevo misel. Ob tem je treba dodati, da takšno razumevanje omogočata spomin in spominjanje, spomin moramo imeti za vezivo med časi. Gre za naš časovni stroj, časovne statve, na katerih tkemo naše razumevanje vsega. A da sploh omogočimo spomin, moramo najprej preko poti spominjanja. Gre za proces, ki vedno poteka v sedanosti, ker ne more potekati ne v preteklosti ne v prihodnosti. Preteklost je zaradi vloge spomina v času tako vedno ob nas, nikoli nas zares ne zapusti. Spomin prinaša odmeve preteklosti, hkrati pa nam ti odmevi prinašajo misli za prihodnost in bodisi na nezavedni bodisi na zavedni ravni usmerjajo naše delovanje. Torej ne moremo govoriti niti o »pravi«, zaključeni, dokončni preteklosti niti o »pravi«, nedoživeti, večno pričakovani prihodnosti. Lahko pa govorimo o dveh, zgoraj opisanih časovnih modulih. Ustvarjata jo najprej spominjanje in spomin. Sama po sebi ne moreta nastati.

Ali natančneje. Na začetku odstavka smo rekli: V en dolgi lok razpotegnjena sedanost. Ne vemo, kakšen bi izgledal čas brez spomina oziroma, še pred njim, čas brez spominjanja. Lahko si ga predstavljajmo skozi klasično linearno delitev, ki jo lahko ponazorimo na premici: stvari bi tekle in tekle, minevale, bile in nastajale, pravega zavedanja o njih ne bi bilo. Spominjanje imejmo kot točko, ki se dvigne nad to linearnost. Proces spominjanja uvaja poseben čas, čas spominjanja, ki je pravzaprav ekvivalent »čisti«, »goli« sedanosti, saj se samo iz nje lahko vrši. To je čas našega zavedanja sedanjega trenutka, da smo tu in zdaj in nikjer drugje. Hkrati pa je to čas, ki naredi, da stvari niso več samo linearne, ampak postanejo prek njega ukrivljene. V daljavi se nato zablešči spomin, ki seže od sebe pa vse prek »čiste« sedanosti, pri njej pa se ne ustavi,

ampak sili naprej. Ustvari se lok oziroma linija, ki bo tvorila lok. Nastaneta torej sedanja preteklost in sedanja prihodnost. Tako šele lahko razumemo čas v njegovi kompleksnosti. Vedeti pa moramo, da je teh lokov mnogo, množijo se in množijo, prepleteni so med sabo in skorajda jim ni videti konca. To je šele do kraja opisana sedanja preteklost in sedanja prihodnost.

IV.

In kako razumeti zgodovino?

Naslonimo se na še eno misel Saša Jeršeta, izrečeno ob neki njegovi bolj razigrani priložnosti, a zato nič manj intrigantno ali manj pomenljivo: »Spomin je ena sama travma, zgodovina, ki že je svoje vrste znanost, je svojevrstni poskus obvladati to travmo, in preteklost je ves čas z nami, torej je sedanjost, včasih pa tudi že prihodnost, kar je tudi vse dovolj travmatično.«

Zgodovina je torej »poskus obvladati to travmo«, tj. spomin. Dodal bi, da gre za poskus znanstvenega obvladovanja spomina, saj zgodovina vendarle je znanost. Po naši zgornji razlagi časa, kjer spomin nosi precejšnjo vlogo, brez katerega zgodovine ne moremo niti misliti, se, tako mislim ali, več, upam, razumevanje zgodovine končno umika vse preveč zatohlemu prepričanju, da naj bi bila njena domena samo preteklost in da naj bi bila zato znanost o preteklosti. Preteklost sama po sebi ne more biti predmet znanosti, saj, kot piše Marc Bloch v svoji *Apologiji*, kako naj pojavi, ki jih družijo med seboj samo preteklost, postanejo »predmet umskega spoznanja, ne da bi jih poprej prečistili«. A tudi Bloch se s to trditvijo ne odpove preteklosti v tolikšni meri, kot bi se ji moral.

Seveda zgodovinarji razmišljamo znotraj izrazov tipa »prej«, ki ostajajo del našega besednjaka. Pa vendar ni zadosti, da za razumevanje zgodovine preteklost samo »prečistimo«. To je le prvi del poti. Opozoriti se nam zdi vredno, da samo razmišljanje znotraj zgoraj omenjenih treh komponent časa ne zadošča. To je jasno vidno na primeru preveč lahkih sintagem, ki jih zasledimo tako v splošni javni rabi kot tudi v rabi zgodovinarjev, denimo na primeru tiste o »polpretekli zgodovini«, ki jo je kar naprej slišati. Gre predvsem za debato o oslovi senci, saj vse skupaj temelji na zelo poroznih tleh. Postavljeno sintagmo o »polpretekli zgodovini« moramo razložiti takole, če jo želimo pravilno razumeti in s tem prikazati njeno nesmiselnost, in sicer temelji na razlikovanju med zgodovino, ki naj bi bila že vsa pretekla, in zgodovini, ki je »za enkrat« še na pol pretekla.

Prva opredelitev je zgrešena in zaudarja po prepričanju, da je zgodovina in vse z njo povezano domena preteklosti, druga pa bi lahko bila uporabna in bi sprva lahko nakazovala nekoliko ponesrečeno pojmovanje sedanje preteklosti, tako pa si pravzaprav želi biti pretekla sedanjost in njen pogled teži nazaj. Ob tem ga ne smemo razumeti kot pogleda Kleejevega Angelus novus in Benjaminove interpretacije njega kot Angela zgodovine, saj on se pomika naprej, temveč kot nekaj, kar si želi, da bo o njem govoril zgodovinar *wie es denn eigentlich gewesen ist*, tj. tako, kot se je pravzaprav zgodilo.

Zgodovina se tako ne ukvarja samo s spominom kot takim, ampak ga poskuša, naj poudarimo, obvladati v vsej njegovi razsežnosti, tudi s časom ali časi, v katerih deluje. Govorjenje o nekakšnem »homogenem« in »praznem« času, kateremu ostro kritiko namenja Benjamin v *O pojmu zgodovine*, niti najmanj ne zadošča. V njem ni nič drugega kot dogodki, ki jih v tem istem času odkriva zgodovinar, pri tem pa ima za pasom dve malhi: v eni je vzrok, v drugi posledica, in ponosno jih pripenja zdaj enemu zdaj drugemu dogodku.

»Čista« sedanjost, za katero smo rekli, da je dvignjena nad linearnost, ne pripada le spominjanju, temveč tudi zgodovinjenju. Od tu zmoti, da ko se nekdo nečesa spominja in o tem piše, že misli, da zgodovini, saj se oba procesa dogajata na isti perspektivi, a je njun namen drugačen. »Čista« sedanjost je nujen čas, je čas, ko se scela zavemo našega trenutka in šele to, kot smo predstavili, ustvarja mnogotere loke in ta čas šele omogoči delovati znotraj njih. Naj se opremo na Walterja Benjamina: »Historični materialist se ne more odreči pojmu sedanjosti, ki ni prehod, ampak stoji v času in miruje. Ta pojem namreč definira prav *to* sedanjost, v kateri zase piše zgodovino. [...] Historično artikulirati preteklost ne pomeni, spoznati je tako, 'kakršna je pravzaprav bila'. Pomeni polastiti se spomina, ki se zablika v trenutku nevarnosti.«

»Čiste« sedanjosti si torej ne smemo zamišljati kot »prehod«, ampak moment, trenutek, »Jetztzeit«, ki prekine z linearnostjo, prek nje pa zdrvi spomin. V istem deluje zgodovinjenje, ki pa se mora zavedati, da sta sedanja preteklost in sedanja prihodnost že vzpostavljeni. Zavedati se mora, da »[p]rava podoba preteklosti *hušne* mimo«.

Preteklost, skratka, moremo spoznati le kot spominsko podobo, ki se nam utrne v našem živem trenutku, v našem 'Jetztzeit'. In ko se to zgodi, se skrajna človeška lega svojega skrajnega trenutka [...] prekrije z njegovimi legami človeka v njegovi preteklosti, v

tem prekritju se ves sprosti človekov spomin sedanje preteklosti, iz katerega vstane spoznanje, tj. zgodovina. In ko se to zgodi, zgodovinar lahko 'zaobjame razmerje, v katero je njegova lastna doba stopila s povsem določeno prejšnjo dobo. [In tako] utemelji pojem sedanjosti kot zdajšnjosti, 'Jetztzeit', v katerem so razpršeni drobci mesijanskega [časa]'.

Od kakšnega časa ali kakšnih časov je po vsem napisanem odvisna zgodovina? Ne gre za to, da bi bili vsi ti časi zgodovinski časi, gre za to, da se jih mora, če je že odvisna od njih, zgodovina zavedati in v skladu s tem jo mora razumeti tudi zgodovinar. To so: »ena sama sedanjost«, torej sedanja preteklost in sedanja prihodnost, »čista« sedanjost in na novo vzpostavljeni mesijanski čas. Takole piše Jerše v knjigi *Angelus novus*:

Mesijanski čas je zgodovinopisni čas [...] je čas človekove sorodnosti s človekom v času, z drugim človekom v drugem času, čas spomina je, resnicoljubnega, občutenega, odrešujočega spomina. Medtem ko je homogeni prazni čas čas tujosti, je mesijanski čas čas sorodnosti. Homogeni prazni čas je čas praznih nizan, mesijanski čas je čas polnih pomenov. [...] prvi čas je čas neprestanega teka, drugi je čas trenutka, ki se je ustavil. [...] Medtem ko prvi čas zaslužnjuje v red svojega časa, tj. oblastni red svojega časa, je drugi čas, ki osvobaja od vsakršnega reda: V mesijanskem času je 'vsaka sekunda duri, skozi katere [more stopiti] Mesija'.

Mesijanski čas je trojni čas: čas zgodovinopisja in čas zgodovine ter čas spomina, njunega, končno, prijateljstva, prava pesem je! »Pravzaprav bi vsaka pesem / imela lahko naslov Trenutek.«, je pisala poljska pesnica Wisława Szymborska. In še pred njo je Johann Wolfgang von Goethe podobne besede položil v usta Faustu: »Da, ta trenutek bi poprosil. / Kako si vendar lep! Postoj!« Hvalimo, zgodovinarji, trenutek. Samo o njem bomo imeli kaj povedati, ostalo so med prsti drseče jagode rožnega venca praznega časa, o katerem je pisal Benjamin.

V.

Zakaj je odnos med spominom in zgodovino tako zapleten, naj se vprašamo ob koncu. Čas je, kot smo skušali pokazati v naši razpravi, glavni vzrok. Že

izvorna dilema med dvema božanstvoma dobro slika to vselej napeto razmerje, saj je bilo času pripisanih ali z njim povezanih vedno več različnih lastnosti. Predvsem pa je ključna ugotovitev, da so ga vsi na nek način razumeli kot prvega ali vsaj, da se je pojavil že v samem začetku. To pomeni, da so se morali vsi do njega opredeljevati in je postal pomembna razsežnost v mislih ne le zgodovine, pač pa tudi posameznika. O tem priča tudi njegovo troravninsko dojetje na primeru kajrosa, ajona in kronosa. In najhuje, kar se lahko zgodi, je, naj sedaj svojo pozornost usmerimo na zgodovino, popreproščenje tovrstnih vprašanj. Naj še enkrat ponovimo: enostavno izenačevanje preteklosti z zgodovino je hudo popreproščenje vsega, ni le poenostavljanje razumevanja. V naši razpravi nam je šlo za to, da smo pol razumevanja obrnili in zgodovino razumemo v širšem kontekstu, torej skozi njeno mater, Spomino. Gre za organizacijo časa, zato je ključno izhajati najprej iz tega pojma. V tem smislu smo se naslonili na grške pojme. Z eno samo sedanostjo smo ustvarili svojevrsten princip ajona, polzodiakalno kolo. S tem ne mislimo, da se stvari na pol ponavljajo, saj to ni možno in prav malo smisla bi imelo to govorjenje, le da so stvari bolj prepletene, kot si mislimo in linearni princip pri tem pade na izpitu. Vse to pa ustvarja spomin. Pojem kajrosa smo prenesli glede na njegovo tolmačenje pri Benjaminu: v mesijanskem času, ki temelji na »pravem trenutku«, lahko vidimo rešitev za zgodovino in njeno vprašanje časa. Z njim se izognemo, da bi zapadli v razmišljanje, ki bi bilo prežeto s homogenim časom, temveč nas to prisili v še večjo težo vprašanja spomina oziroma Spomine in njene osrednje vloge pri razumevanju zgodovine oziroma Zgodovine.

Že v začetku smo pisali, da je spominu ves čas nekdo za petami. Med Zgodovino in Spomino se vzpostavlja težavno razmerje. Za nekakšno ponazoritev tega nam v določenem segmentu lahko služi že prej omenjena Sofoklejeva *Elektra*. Elektra, ki ji v drami pripada prvenstvena vloga, skupaj z bratom Orestom goji strašno zamero proti materi Klitajmestri in njenemu ljubimcu Ajgistu. Umorila sta namreč Agamemnona, njenega očeta in Ajgistovega bratranca. Drama se prične z Orestovo vrnitvijo v Argos, kjer opravi daritev na očetovem grobu, odločen pa je, da se bo zanj maščeval. Elektra živi skupaj z morilcema v palači, vseskozi ohranja spomin na očeta, zato jo mati kaznuje s pomanjkanjem, kar tudi v njej skozi vsa ta leta krepí maščevanje. Voditeljica zbora jo v tretjem prizoru takole opozarja: »Z dobrim namenom ti prigovarjam, / kot zaskrbljena mati ti pravim: / nikar iz gorja ne spočenjaj gorja!« Orest se naposled odloči izvršiti maščevanje. Vzgojitelja pošlje na dvor naj sporoči o njegovi domnevni smrti. To Klitajmestro sicer prizadene, a občuti tudi olajšanje, saj ji je venomer

obljubljal maščevanje. Elektro novica spravi v obup in odloči se sama ubiti Ajgista, kar se ne zgodi. Orest se ji, ker ne more prenašati njene bolečine, razkrije. Kasneje pa ubije svojo mater v znamenitem petnajstem prizoru, Elektra pa, ko zasliši krik umirajoče matere, vzklikne: »Ubij, če moreš, jo še enkrat!« in v nadaljevanju prizora: »Da! Joj! – še za Ajgista!« Drama se zaključi z Orestovim umorom Ajgista in zborovsko poslanico: »O Atrejev rod, skozi morja gorja / si utiral si pot do svobode: / z današnjim podvigom dosegel si cilj!« Tragična junakinja je pravzaprav Klitajmestra, če sledimo Gantarjevi misli, saj je razklana, razdvojena med materjo in žensko. Nekaj takega bi lahko rekli za Spomino: razdvojena je med vlogo matere in vlogo sebe kot boginje, titanide, te, ki organizira čas. In ki se ne pusti nikomur obvladovati. Elektra, nasprotno, ne nosi nobene razklanosti, »je fanatik v službi svojega življenjskega poslanstva, ki ga vidi v maščevanju nad materjo«. Tragična je zgolj, ker jo fanatičnost potegne v vse večje sovraštvo, s tem pa v sebi zanika obstoj ljubezni. Na vsak način želi maščevanje in s tem nekakšno zadoščenje, pomiritev. Tako pa se prav ona v naših očeh kaže kot resnična antagonistka drame. In kakor velja sledeče za Elektro kot negativno dopolnilo Antigoni, kar ugotavlja Gantar v spremni besedi, velja tudi za Zgodovino; obe sledita reku: »Ne, da ljubim – da sovražim sem na svetu!«

Za čas življenja med Zgodovino in Spomino tako ne bo pomiritve. In v zraku bo venomer slutiti ironični komentar zbora, ki samo čaka, da spregovori: »[Z] današnjim podvigom doseg[la] si cilj!« Morda sloga in pomiritev prideta šele po smrti, šele »onkraj«. Takrat bo konec sovraštva in skubljenja perja? V okviru človeškega pa, tako kaže, tega ne bomo doživeli oziroma le v trenutkih, »skozi katere [more stopiti] Mesija«.

»'Jaz sem zgodovina, / ti si preteklost,' pravi spomin.«, bo odmevalo vse dotlej, če sledimo Jeršetovi misli. V mesijanskih trenutkih pa bo z zlatimi fanfarami pospremljena izjava:

»Jaz sem spomin,
ti si več kot jaz,«
pravi zgodovina.

Literatura

- Aristoteles, *Poetika*, prevod, uvod in opombe Kajetan Gantar (Ljubljana 1982).
- Benjamin, Walter, O pojmu zgodovine, *Izbrani spisi* (Ljubljana 1998) 213–225.
- Bloch, Marc, *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic* (Ljubljana 2006).
- Gantar, Kajetan, Morala in nemorala v Sofoklovi »Elektri«, spremna beseda k Sophocles, *Elektra* (Maribor 1985) 89–100.
- Grdina, Igor, Kaj pravzaprav pomeni pisati zgodovino?, *Zbornik Janka Pleterškega*, ur. Oto Luthar in Jure Perovšek (Ljubljana 2003) 539–546.
- Jerše, Sašo, *Angelus novus. O sedanji preteklosti. – Prihodnosti.* (Ljubljana 2023).
- Jerše, Sašo, Slovenski kraji spomina. Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav, *Zgodovinski časopis* 71/1–2 (2017) 246–267.
- Jerše, Sašo, *Spomin je ena sama* [...], e-mail sporočilo z dne 17. 10. 2022 (osebni arhiv).
- Hard, Robin, *The Routledge handbook of Greek mythology. Based on H.J. Rose's Handbook of Greek mythology* (London 2004).
- Kuljić, Todor, *Kultura spominjanja. Teoretske razlage uporabe preteklosti*, ur. Ksenija Vidmar Horvat (Ljubljana 2012).
- Le Goff, Jacques, Predgovor, predgovor k Marc Bloch, *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic* (Ljubljana 2006) 7–36.
- Levi, Doro, Aion, *Hesperia* 13/4 (1944) 269–314.
- Macey, Samuel L. (ur.), *Encyclopedia of Time* (New York 1994).
- Nora, Pierre, Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire, *Representations* 26 (1989) 7–24.
- Smith, John E., Time, Times, and the 'Right Time'. Chronos and Kairos, *The Monist* 53/1 (1969) 1–13.
- Sophocles, *Elektra*, prevod in spremna beseda Kajetan Gantar (Maribor 1985).
- Szyborska, Wisława, *Ključ*, izbor, prevod in spremne opombe Jana Unuk (Ljubljana 2015).